զում իմաստնոց Պարսից և Հայոց խանձարուրք լեալ էր տեղիս, յորոց մի և վարդապետն Մխիթար Գօշ: Զայժմու քաղաքս շինողն յիւր անուն Ապպասապատ կոչեաց, այլ հին անուամբն լսի միշտ. Ղեկզիք յաւար մատնեցին զքաղաքս յամին 1721, յետոյ Օսմանեանք նուաճեցին, զամ մի և Վ կէրք. այլ յետ անցելոյ դարուն ճաւատ խան մատնեաց զբերդն Ռուսաց, ապա և 'ի նոցանէ ճողոպրել կամեցեալ՝ յամին 1804 պաշարեցաւ 'ի նմին և սպանաւ. և Ռուսաց տիրացեալ յ'3 դեկտեմբեր ամսոյ՝ յաւուր տօնի Ս. Եղիսաբեթի՝ 'ի նորին անուն և 'ի կայսրուհւոյն իւրեանց՝ կոչեցին ԵՂԻՍԱԲԵԹՈՒՊՕԼԻՍ, որով ճանաչի արդ համօրէն նահանգն. և աթոռ կուսակալի հաստատեցաւ 'ի նմա: Նշանաւորք 'ի Կանձայ շէնք՝ են բերդն 'ի բարձու 300 ոտից, ապարանք կուսակալին որ է դղեակն ճաւատայ, կամուրջք որ 'ի հինգ թափս տրոհեն գետոյն զքաղաքն, վաճառանոց մեծ, և ճեմելիք բարձրաբերձ սօսեաց. մզկիթն Շահաբասայ, մեծ եկեղեցին Հայոց շինեալ յամին 1833. և գործարանք մետաքսի 250իւ չափ: Բնակիչք 20,000 որոց երրորդ մասն Հայ է: — Ի հարաւոյ Գանձակայ յաջմէ գետոյն իբր 2 և կէս ժամու հեռի կայ Հէլէնէնտօրֆ (Հեղինեայ գիւղ) աւան Գերմանական գաղթականի 650 ոգւոց, որք պարապին 'ի մշակութիւն: Մերձ յաւանն կան աւերակք հնոյ քաղաքի և հողաբլուրք դամբանաց մեծաշէնք, որոց ոչ ծանուցան շինողք և թաղեալք: — Յելից հարաւոյ Գանձակայ յեզր Կուրակայ կայ Գօօրանլու աւան, 'ի վերայ արքունի ճանապարհին Գանձակայ և Շուշեայ. և 'ի հիւսիսոյ ելից հեռագոյն 'ի վերայ նորին ճանապարհի՝ Քօօրլուլու, ուրանօր Կուրան գետ ճեւանշիր գաւառի (179) խառնի ընդ Կուրակայ:

Դ. ԳԱՐԱՊԱՂ կամ ՇՈՒՇԻ

168. Նահանգն Գարապաղ 'ի հիւսիսոյ կողմանէ սահման ունի զԳանձակ, յելից զԿուր, 'ի հարաւոյ զԵրասխ, 'ի մտից զՀայկական նահանգն յՕրտուպատայ ցՍօթս. մեծ կէս երկրին՝ որ է արեւմտեանն՝ լեռնակոհակ է և անտառախիտ և այգեւէտ, վասն այնորիկ և ԳԱՐԱՊԱՂ կոչեցաւ կամ Գօրա-պաղլար. արեւելեանն մասն՝ դաշտավայր տափարակ ընդ մէջ Կուրայ և Երասխայ, և է սա ՈՒՏԻ աշխարհ հին. իսկ արեւմտեանն և բուն Գարապաղ՝ կէս ԱՐՑԱԽ աշխարհ է առ Ուտիով, և կէս ՍԻՒՆԻՔ առ Հայկական նահանգաւն: Արցախականն երկիր 'ի միջին դարուց և այսր ԽԱՉԷՆՔ կոչի, որ և ՓՈՔՐ ՍԻՒՆԻՔ. կոչի ևս ԱՌԱՆ 'ի Պարսից, որպէս և 'ի Հայոց 'ի միջին դարս, յանուն Առանայ Սիսակեանց, զոր Վաղարշակ արքայ կողմնակալ կարգեաց վայրացս, և 'ի զարմից նորա սերեցան թագաւորք Աղուանից և իշխանք ցամս իբրև հազար, վասն որոյ և Առանշահիկք կոչէին: — Գետք ոչ սակաւք իջանեն 'ի լերանցն, յորս հզօրագոյն է օժանդակն Կուրայ Թարթառ կամ Թէրթէր որ է Տրտու ըստ նախնեաց. 'ի հիւսիսոյ նորա Կուրան և այլ գետակք. 'ի հարաւոյ՝ Գէտին խաչէնոյ և Գարգար կամ Կարգար. և ոմանք յԵրասխ իջանեն 'ի հարաւ կոյս, որպէս Հագարի կամ Ագէրա ընդ մէջ Սիւնեաց և Խաչէնոյ, յինքն ընկալեալ զվտակս բազումս. և 'ի մտից նորա Զանգիգուր, յելից՝ Քէնդիլան: — Ի վեց գաւառս բաժանի արդ նահանգս, որք են Ջանկազօր, Մեղրի, Չլաբերդ, Վարանդին, Ճեւանշիր և Քէպէրլին, որք ընդ միոյ կուսակալի վարչութեամբ են, հաստատելոյ 'ի Շուշի քաղաքի, յորոյ անուն և նահանգն համօրէն կոչի երբեմն. իսկ ըստ զինուորական տրոհմանց ընդ Շէմախեայ տեսչութեամբ է: Ոգիք աւելի քան զ'100,000 բնակեն 'ի նահանգիս, որոց չորիր մասն Հայք, կամ աւելի ևս:

169. Ա. ՋԱՆԿԱԶՕՐ գաւառ 'ի մտից հիւսիսոյ նահանգին կայ յարևելից Տարալաղըզայ և 'ի հարաւոյ Սօթից և Այրումայ, 'ի մտից վտակաց Թարթառայ, Պարկուշատայ և Հաքարեայ, և 'ի հիւսիսոյ Մեղրւոյ. և ունի զհին գաւառսն ԱՂԱՀԷՋ և ՀԱԲԱՆԴ, մասամբք այլոց ոմանց. որք 'ի միջին դարս կոչեցան ՔԱՇԱԹԱՂ և ՀԱԲԱՆԴ կամ ՀԱՆԲԱՏ. յորս աւելի քան զհարիւր գեօղս յիշէ Ստեփաննոս Օրբելեան հարկատու թեմի Սիւնեաց աթոռոյն. այժմ հազիւ հարիւր գեօղք 'ի բովանդակ թեմին նշանակին և 16 'ի նոցանէ կալուածք են աթոռոյն. իսկ անուանք վիճակաց գաւառիս որպէս և մերձակայիցն ըստ դարս դարս փոփոխէին ընդ սահմանացն ըստ փոփոխել տիրապետաց նոցին. և չեն մեզ քաջածանօթ այժմու հանգամանքն: Յարևմտից գաւառիս բղխէ Թարթառ գետ, և 'ի հարաւոյ կուսէ Պաղար-չայ որ ստորև Բարխուշատայ գէտ կոչի և խառնի 'ի Հաքարու գետ մերձ յԵրասխ. հուպ յակունս նորա կայ Պաղարգէնդ գեօղ, յորոյ ելից ամբառնայ Գըզըլ կամ Կիզըլ լեառն բարձր 11000′, և 'ի հարաւոյ նորա Քէլէգէլի 9740′. յելից սոցա յայլոց լերանց իջանեն վտակք Հաքարու գետոյ, յորոց մին Քաղամբաղ կոչի և առ նմին կան Ծիծեռնավանք:

170. Գլխաւոր տեղի գաւառիս է աւանն ԳՈՐԻՍ՝ Կիւրիւս կոչեցեալ այժմիկ, 'ի հարաւակողմն առ վտակի միում Պարկուշատայ 'ի խորահովտի 3900′ բարձու, 200 տամբք և ամրոցաւ. յելից նորա կայ Խնձորէսկ անուանի 'ի պատերազմունս Ղափանեցոց 'ի սկիզբն անցելոյ դարու քաջութեամբ բնակչացն արանց և կանանց. և Կոռնիձոր կամ Կոռնաձոր 'ի հիւսիսոյ նորա 75 տամբք և սաքաշէն եկեղեցեաւ մեծաւ. Քարահունջ 'ի հարաւոյ Խնձորեսքայ, 'ի գոգ ժայռից, յորոց բարձանց իջանեն ջուրք. 'ի հիւսիսոյ և 'ի մտից Տէղ, Խաղախ, Խոզնավար, Խօտ, և այլն: Սիսիան և Պասնասար կամ Բասանքէն յարևելից լերանց Նախջևանու և Օրտուպատայ, և յարևմտից գետոյն Որոտան, որ նոյն ինքն է Պարկուշատ. 'ի Բռնակօթ անուանի է Թանկեան տոհմ մելիքաց Հայոց, որոց առ մեօք շինեալ է կամուրջս 'ի վերայ Պաղար-չայ գետոյ և կարաւանատուն 'ի գլուխ Արփէլի լերին որ տանի 'ի Նախիջևան: Հանդէպ Բռնակօթայ յայն կողմն գետոյն կայ Գարաքիլիսէ գեօղ:

171. Բ. ՄԵՂՐԻ 'ի հարաւոյ Ջանկազօրայ կայ, ընդ մէջ Օրտուպատայ, Երասխայ և Հաքարայ. և